

Een geconstrueerd denken. Over religie en architecturale metaforen in Vlaanderen (1918-1940)

door

Rajesh HEYNICKX

Abstract

In this article it is demonstrated that an analysis of how building metaphors were used in the Flemish Catholic discourse of the interwar years can offer more insight into the way a community of believers tries to establish a cultural cohesiveness. The main argument is that in a period of deep transformations, building metaphors could become "instruments" for Catholics who wanted to defend and promote a traditional dimension of their religion. Building metaphors allowed Catholics to stress the stability of their own ideology (the fundamentals) and to formulate their own cultural project (building plan). By analysing such strategic use of building metaphors in artistic and philosophical discourses, it can become possible to shed more light on the role neo-thomism, a main philosophical current in interwar Flanders, played in artistic debates and more specific in discussions on the modernisation of religious art.

INLEIDING

In dit artikel wordt aangetoond dat een analyse van de bouwmetaforen in het katholieke Vlaamse artistieke en filosofische vertoog van de eerste helft van de twintigste eeuw inzicht biedt in de manier waarop een geloofsgemeenschap een culturele coherentie uitwerkt. In een periode van diepe transformaties hielpen bouwmetaforen Vlaamse katholieken om een traditionele religieuze overtuiging uit te dragen. Architecturale metaforen stelden hen in staat de standvastigheid van de eigen ideologie (de fundamenten) te beklemtonen en toch een nog te realiseren cultuurproject (een bouwplan) te formuleren. Daarnaast wordt door het ontleden van die beeldspraak een route aangeleverd waarlangs inzicht kan worden verworven in de rol die het neothomisme speelde in artistieke debatten en meer specifiek discussies over de modernisering van religieuze kunst.

In de jaren dertig van de zeventiende eeuw ontwikkelde de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) zijn theorie van de universele twijfel. Hij oordeelde dat omdat men van niets – zelfs niet van zijn eigen bestaan – zeker kan zijn, alles aan twijfel moest worden blootgesteld. Die twijfel was voor Descartes een methode om zekerheid te vinden. Hij wou uitzoeken of er iets tegen zijn alomvattende twijfel bestand was en of er dus een zekerheid bestond. Met zijn mantra 'dubito (ergo) cogito, (ergo) sum' (ik twijfel dus ik denk, dus ik ben), gaf hij aan in de persoonlijke denkactiviteit een vast uitgangspunt te hebben gevonden. Het denken of de rede was een onbetwifelbaar feit. Iemand die twijfelt kan immers niet twifelen aan het feit dat hij twijfelt, en dus ook niet aan zijn denken. Dat was een revolutionair inzicht. In tegenstelling tot middeleeuwse denkers als Thomas van Aquino (1224/1225-1274), baseerde Descartes zich niet op externe geloofswaarheden, maar trachtte hij vanuit zijn eigen denkactiviteit waarheden op het spoor te komen. Descartes vergeleek zijn methode met de werkwijze van een architect. Wanneer die een huis wil bouwen op een zanderig terrein, start hij met het graven van een aantal voren om de fundering op de onder het zand verborgen rotslaag te laten rusten. Net zoals een architect het losse zand verwijderde, zo gooide Descartes alles wat twijfelachtig was weg. Zijn methodische twijfel was het pikhouweel waarmee hij het fundament van zijn kennis legde en waarop hij vervolgens zijn filosofie logisch-deductief opbouwde.¹ De moderne filosofie en haar bezorgdheid over hoe kennis kon worden gefundeerd, was geboren.

Er zijn waarschijnlijk maar weinig denkers die zich zo sterk hebben geërgerd aan Descartes' epistemologie als de filosoof Jacques Maritain (1882-1973). Maritain typeerde zijn landgenoot als een ziekelijke individualist omdat hij zijn eigen denken tot waarheidscriterium had uitgeroepen.² Een verklaring voor het feit dat Descartes tot zo een pre-tentieuze filosofie was gekomen, vond Maritain heel eenvoudig: voor Descartes was God niet het fundament van de werkelijkheid.³ De

¹ Architecturale metaforen duiken vaak op in het oeuvre van Descartes. Voor de hier ontwikkelde gedachtegang zijn fragmenten uit Descartes' *Discours de la méthode* (1636, republ. 1637) en zijn *Meditationes de Prima Philosophia* (1628-1629, republ. 1641) van belang. Die passages werden toegelicht in de volgende uitgave: H. VAN RULER (samensteller) en G. GROOT, G. VANHEESWIJCK (red.) *De uitgelezen Descartes*. Tiel, 1999, p. 138-139, 151-153 en p. 232.

² J. MARITAIN, *Elements de philosophie, I – Introduction générale à la philosophie*. Parijs, 1951, p. 130-131.

³ J. MARITAIN, *Le songe de Descartes*. Parijs, 1932, p. 21-23, 45-46, 68-69. Zie ook: J. MARITAIN, *Reflexions sur l'intelligence et sur sa vie propre*. Parijs, 1924, p. 292.

auteur van *Discours de la méthode* was dé erflater van een verderfelijk rationalisme en lag daardoor aan de basis van het moreel verval en materialisme van de negentiende en twintigste eeuw.⁴ Bij zijn katholiek lezerspubliek presenteerde Maritain Descartes steevast als "notre cher ennemi".⁵ Bij het leveren van zijn kritiek hanteerde Maritain architecturale metaforen. Descartes, zo luidde het, had op ondoordachte wijze tabula rasa gemaakt van "tout ce qu'on a essayé de bâtir dans les siècles passés".⁶ Met datgene wat in eeuwen was opgebouwd, doelde Maritain vooral op de filosofie van Thomas Van Aquino. Die dertiende-eeuwse dominicaan reikte een denken aan waarmee in de twintigste eeuw de middeleeuwse sacraliteit kon worden geregenereerd en de "esprit Cartésien" een halt kon worden toegeroepen.⁷ Enkel Thomas ontwikkelde in zijn werk "des vérités communes et solidement fondées". Het was Thomas, zo oordeelde Maritain, die met behulp van zijn hiërarchisch begrippensysteem het werk van God, "le Grand architecte", inzichtelijk had gemaakt.⁸ Als men een bouwwerk van kennis wenste op te trekken, was Thomas de enige geschikte bouwgid. Hij liet zien dat de menselijke rede beperkt was en dat de waarneembare werkelijkheid een transcendente grondslag bezat.⁹

Met zijn uitspraken participeerde Maritain aan een krachtige heropleving van de filosofie en theologie van Thomas van Aquino, het neothomisme, dat al op het einde van de negentiende eeuw was ingezet. Met de encycliek *Aeterni Patris* van paus Leo XIII uit 1879, had Thomas zelfs de status van officiële theoloog van de rooms-katholieke Kerk verworven. Dat Thomas' leer tot *optimus modus philosophandi* werd uitgeroepen, kende een specifieke beweegreden: ze kon als een intellectueel instrument worden ingezet om een coëxistentie tussen traditie en moderniteit uit te werken.¹⁰ Het gedachtegoed van Thomas leende zich om weerwerk te leveren tegen het vigerende positivisme, de daarmee verbonden secularisering, het liberalisme en het socialisme

⁴ J. MARITAIN, *Trois réformateurs : Luther, Descartes, Rousseau*. Parijs, 1925, p. 75 en 114.

⁵ J. MARITAIN, *Religion et culture*. Parijs, 1930, p. 42.

⁶ J. MARITAIN, *Le songe de Descartes*. Parijs, 1932, p. 23.

⁷ J. MARITAIN, *Religion et culture*. Parijs, 1930, p. 10.

⁸ J. MARITAIN, *Approches sans Dieu*. Parijs, 1953, p. 84-86.

⁹ J. MARITAIN, "Le système de Saint Thomas d'Aquin" in: *Die ersten Salzburger Hochschulwochen, 3. bis 22. August 1931*. Salzburg, 1931, p. 139-145. Het 920 pagina's tellende werk van Maritain waar deze idee in de praktijk wordt gebracht, is *Distinguer pour unir ou les degrés du savoir* (Parijs, 1932).

¹⁰ G.A. McCOOL, "Twentieth-Century Scholasticism" in: D. TRACY (ed.) *Celebrating the medieval heritage: a colloque on the thought of Aquinas and Bonaventure*. Chicago, 1978, p. 198-211.

omdat tussen rede en geloof bij Thomas principieel geen conflict kon bestaan. Het (neo)thomistische denken plaatste alles (dus ook de moderne ontwikkelingen) in één totaliteit die verwees naar God, de Eerste Oorzaak en het Doel. Er moest daardoor niets worden ingeleverd van de traditie. Dat bleek bijvoorbeeld bij de oprichting in 1889 van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (HIW) te Leuven door de latere kardinaal Désiré Mercier (1851-1926). Aan het HIW werden cursussen sociologie gedoceerd en werd in de kelders één van de aller-eerste laboratoria voor experimentele psychologie opgestart. De idee dat kennis en al wat kenbaar was naar God verwees, ook al kwamen daar moderne wetenschapstechnieken bij van pas, werd de basisovertuiging van Merciers wetenschapsfilosofie.¹¹

Dat zowel Descartes als Maritain in hun theorievorming bouwmetaforen inzetten, toont aan dat metaforen in intellectuele debatten als 'instrumenten' dienst doen. Als er in de uitgebreide theorie over metaforen – wegens zijn complexiteit ooit de "Balkan van de literatuurwetenschap" genoemd¹² – al een gemeenschappelijk geloofspunt bestaat, dan is dat de overtuiging dat metaforen verbale constructies zijn waarmee eigenschappen van de ene op een andere context kunnen worden geprojecteerd.¹³ Specifiek aan bouwmetaforen is dat ze een eenheid benadrukken. In intellectuele discussies vaak gebruikte begrippen als 'overkoepeling' of 'fundament' kennen een architecturale oorsprong. Bouwmetaforen kunnen daarnaast de oorsprong of basis aangeven van waaruit verder kan worden gewerkt ('grondvesten').¹⁴ Hele theorieën worden op die manier gebouwen. Stellingen worden geacht 'onderbouwd' te zijn. Een argumentatie is 'wankel' als het geen stevig 'raamwerk' bezit en kan dan 'in elkaar storten'.¹⁵

De manier waarop katholieken bouwmetaforen inzetten, vertelt veel over hun houding ten aanzien van culturele verandering. Katholieken ondernamen een poging om de eigen traditie te operationaliseren in

¹¹ K. WILS, "Het verbond tussen wetenschap en geloof bedreigd. Het Leuven Hoger Instituut voor Wijsbegeerte en het positivisme (1889-1914)" in: *Trajecta*, 1 (1992), p. 388-408.

¹² D. DRAAISMA, *De metaforenmachine: een geschiedenis van het geheugen*. Groningen, 1995, p. 19.

¹³ A. CIENKI, "Metaphors and Cultural Models as Profiles and Bases" in: R. GIBBS en G. STEEN (eds.) *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, 1999, p. 189-203.

¹⁴ Hier werd onderzoek naar gedaan in het domein van de biomedische theorieën: S. SHERMAN, "Foundations, frameworks, Lenses: The role of Theories in Bioethics" in: *Bioethics*, XIII/3-4 (1999), p. 198.

¹⁵ Zie daarover: G. LAKOFF en M. JOHNSON, *Leven in metaforen*. Nijmegen, 1999, p. 53 en 125.

een veranderende maatschappelijke context. Het uitbouwen van een cultureel dynamisme is voor een religie cruciaal. Volgens de Franse sociologe Danièle Hervieu-Léger kan een individu zich pas lid van een geloofsgemeenschap voelen als er een diep collectief bewustzijn van samenhang wordt *gecreëerd* en hij het plaats kan nemen in een 'geheugenketting'. Om zulke 'geheugenketting' uit te bouwen, zijn 'voertuigen' waarmee de eigen traditionele waarden (eenheid, harmonie, solidariteit) worden gerecontextualiseerd, onmisbaar.¹⁶

De wijze waarop architecturale metaforen bij katholieken als "modes of emplotment"¹⁷ voor een identiteitsbestendiging dienst deden, wordt in dit artikel vanuit twee invalshoeken benaderd. In eerste instantie wordt er ingezoomd op het epistemologische raamwerk. Kon het neothomisme na de Eerste Wereldoorlog bij katholieken altijd probleemloos dienst doen als een "umfassende Ordnungszusammenhang" of circuleerden er verschillende blauwdrukken?¹⁸ Bestonden er binnen het neothomistische project een reeks bouwerven? Na die blik op het epistemologische kader, staan de verschuivingen binnen de katholieke architecturale praktijk centraal. Er zal daarbij worden nagegaan hoe in Vlaanderen de Nieuwe Zakelijkheid, dat een revolutionaire verandering in het architecturale veld betekende, door katholieken als een continuering van een traditie kon worden voorgesteld. De concrete toetssteen daarvoor zijn de bespiegelingen die in Vlaanderen ontstonden naar aanleiding van het verschijnen van de eerste moderne betonkerken.

Door dus eerst vanuit de culturele theorie naar de praktijk te kijken (Hoe wordt er in een filosofisch denken op de materiële werkelijkheid ingehaakt?) te kijken, en vervolgens dat perspectief om te keren, wordt de manier waarop de betekenisvelden kunst en geloof elkaar wederzijds beïnvloedden, inzichtelijk. We beperken daarbij onze blikrichting niet exclusief tot de Vlaamse context. Door bijvoorbeeld bepaalde ontwikkelingen bij de Franse filosoof George Bataille of de Duitse architect Ludwig Mies Van der Rohe te bekijken, wordt de Vlaamse context binnen een brede Europese ontwikkeling geplaatst.

¹⁶ D. HERVIEU-LEGER, *Religion as a Chain of Memory*. Oxford, 2000, p. 83-89.

¹⁷ Een concept dat centraal staat in: H. WHITE, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth century Europe*. Baltimore, 1974.

¹⁸ D. BERGER, "Die Grundfesten des Thomismus. Ein Beitrag zur Geschichte des Thomismus im Zeitraum der Neuscholastik" in: *Informacion Filosofica*, I/1 (2002), p. 19.

1. EEN EPISTEMOLOGISCH GEBOUW

1.1 *Puin en orde*

In het allereerste artikel dat hij publiceerde, *Notre-Dame de Rheims*, daterend van juli 1918, verdedigde de Franse denker Georges Bataille (1897-1962) het katholieke geloof. Het onderwerp van zijn *maiden publication* betrof een beladen thema: de door de Duitsers in 1914 gebombardeerde kathedraal van Reims. Net als Marcel Proust, die ooit sprak van “ce hideux crime passionnel contre une Vierge de Pierre”¹⁹, kon Bataille zijn afschuw over de vernieling van de eeuwenoude kathedraal niet bedwingen. Duitse obussen, zo vertelde hij, hadden een toonbeeld van eenheid herleid tot een ontwricht skelet. Toch was heropleving geen loos woord bij de aanblik van de zwartgeblakerde ruïnes. De puinhopen bevatten volgens Bataille nog “un grand cri de résurrection”²⁰.

In dezelfde periode dat Bataille deze tekst schreef – waarvan hij het bestaan zijn leven lang verzwegen, afkerig als hij was geworden van zijn levensperiode in een katholiek seminarie²¹ –, kwam de Leuvense hoogleraar in de middeleeuwse filosofie Maurice De Wulf (1867-1947) tot een gelijklopend idee. Dat gebeurde vanuit gelijkaardige impressies. In zijn *L'oeuvre d'art et la Beauté* (1920), dat in 1914 in manuscriptvorm uit het door Duitse soldaten platgebrande Leuven was gered, wees De Wulf op de noodzaak om een uit haar traditionele verbanden gerukte samenleving te restaureren. Het mentaal richtvoorbeeld dat daarbij voor ogen moest worden gehouden, was – net als bij Bataille – dat van een kathedraal.²²

¹⁹ De uittaling werd door Proust gedaan in het voorwoord dat hij schreef voor : J.E. BLANCHE, *Propos de peintre de David à Degas*. Parijs, 1919. Hernomen in: M. PROUST, *Ecrits sur l'art*. Parijs, 1999, p. 299.

²⁰ G. BATAILLE, “Notre Dame de Rheims” (1918), facsimile opgenomen in: D. HOLLIER, *La prise de la concorde. Essais sur Georges Bataille*. Parijs, 1974, p. 37-43. Citaat: p. 42.

²¹ Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog bekeerde Bataille zich tot het katholicisme en werd diep religieus. Hij ging naar het seminarie van Saint-Fleur met de bedoeling priester te worden. Hij bracht ook een periode door in het benedictijnenklooster Quarr op het eiland Wright. Aan het begin van jaren twintig studeerde hij mediëvistiek aan de Parijse Ecole des Chartres. Kort daarvoor had hij zijn geloof verloren. In Parijs zou Bataille een spilfiguur worden van de surrealistische beweging en zich in het nachtleven storten. Dat leverde hem ervaringen op die centraal staan in zijn geschriften die veelal handelen over transgressie, het negeren van normen en mentale grenzen.

²² P. HARMIGNIE, “La carrière scientifique de M. De Wulf” in: *Revue Néo-scholastique de Philosophie*, XXXVI (1934), p. 56.

Al de geschriften van Bataille die op *Notre-Dame de Rheims* volgden, kunnen worden gelezen als een pleidooi voor het tegenovergestelde, namelijk een ontbindende beweging die de kathedraal afbreekt. Bataille, die begin jaren twintig gefascineerd raakte door het obscure en publiceerde over datgene waar een taboe op rustte (het obscene, de extase), begon architectuur als een autoritair maatschappijstelsel te brandmerken.²³ Het denken van De Wulf daarentegen, valt te typeren als een poging om in de vroeg naoorlogse periode een eenduidig, hiërarchisch en onwrikbaar betekenisgeheel op te bouwen. Binnen de traditie van het thomisme – waarvan Bataille doordrongen was toen hij *Notre-Dame de Rheims* schreef – was architectuur, en specifiek de kathedraal, een favoriete topos. Dat was niet toevallig: door te spreken over de verschillende bouwonderdelen van een kathedraal, werd er in die traditie een poging ondernomen om tot een systematische presentatie van argumenten te komen.²⁴

Het uitwerken van inzichtelijke redeneringen door architecturale topoi in te zetten, kan al worden aangetroffen bij klassieke auteurs uit de oudheid en is ook aanwezig in de Hebreeuwse bijbel en het Nieuwe Testament. De apostel Paulus noemde God de “sapiens architectus” (de wijze architect) en zag het als zijn persoonlijke taak om met zijn apostolisch werk een fundament te leggen waarop een spirituele tempel, een gemeenschap van gelovigen, kon verrijzen. Het principe dat gelovigen door in dat gebouw te worden opgenomen een gemeenschap vormden, duikt ook op bij kerkvaders als Ambrosius, Augustinus en Gregorius De Grote. Zij spraken om dezelfde reden over hoekstenen, tempels en steden.²⁵

Tijdens de jaren twintig was het neothomisme allerminst de enige filosofie die bouwmetaforen hanteerde om haar opvattingen te structureren. Hetzelfde gebeurde bijvoorbeeld in geschriften van de filosofen van de in 1925 te Wenen opgerichte filosofengroep *Der Wiener Kreis*. In het manifest *Wissenschaftliche Weltauffassung* (1929), maar nog meer in het boek *Logische Aufbau der Welt* (1928) van de stichter Rudolf Carnap, werd met behulp van bouwmetaforen de ambitie om particuliere vaststellingen in een globale theorie samen te voegen, verduidelijkt. Het denken, zo meende deze groep filosofen, kon worden gezuiverd van elke irrationele tendens als de bouwstenen van dat den-

²³ D. HOLLIER, *Writing against architecture. The writings of George Bataille*. Cambridge, 1989.

²⁴ L. MACKAY, “On Philosophical Form, a Tear for Adonais”, *Thought*, 42 (1967), p. 238-260.

²⁵ D.M. POSER, “The temple of reading: architectonic metaphor in Rabelais” in: *Renaissance Studies*, XVII/2 (2003), p. 257-264.

ken uit zinvolle uitspraken, gebaseerd op elementaire waarnemingsfeiten, bestonden.²⁶

Binnen het neothomisme vervulden architecturale topoi naast een didactische functie, vooral een identiteitsversterkende functie. Door de eigen gemeenschap als een gebouw, en meer specifiek een kathedraal, te omschrijven, werd de eigen identiteit gedefinieerd.²⁷ De katholieke gemeenschap werd tegelijk als inclusief (gelovigen vinden onderdak) en exclusief (niet gelovigen bevinden zich buiten het gebouw van het geloof) voorgesteld. Het was die dubbele uitlijning van waaruit ook een proces van toe-eigening kon worden opgestart. Toen de Leuvense hoogleraar Simon Deploige in 1912 de wetenschap van de sociologie, in katholieke kringen verdacht om haar positivistische connotatie, acceptabel trachtte te maken, deed hij een beroep op bouwmetaforen. Door te beweren dat het "thomistisch bouwwerk" niet enkel stand had gehouden tegen de aanval van de sociologen, maar dat het "ruim en gastvrij" genoeg was om "aan de sociologie zelf onderdak te verlenen", gaf hij de sociologie een katholieke inkleuring. Aan Thomas van Aquino, zo luidde het in de cursussen sociologie die aan het HIW werden gegeven, kwam de eer toe "de eerste socioloog" te zijn geweest, niet aan de positivist August Comte.²⁸ Ook door de evolutieleer van een ideologische tegenstander als de Engelse filosoof Herbert Spencer (1820-1903) voor te stellen als een gebouw, werd een intellectuele incorporatie beoogd. Er werd benadrukt dat het fundament van Spencers evolutionistisch denken (geen goddelijke werking in de evolutie) volledig fout was, maar dat bepaalde elementen uit het gebouw dat daarop was opgetrokken wel bruikbaar konden zijn. Zo groeide er aan het HIW bijvoorbeeld belangstelling voor de begrippen 'structuur' en 'functie' die Spencer in de sociale wetenschappen had geïntroduceerd.²⁹

²⁶ P. GALLISON, "Aufbau and Bauhaus: A cross-realm Comparison" in : *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, L/3 (1992), p. 198.

²⁷ Een mooi voorbeeld daarvan is terug te vinden in een toespraak uit 1926 van Paul Ladeuze, op dat moment de rector van de katholieke universiteit van Leuven. P. LADEUZE, *Discours d'ouverture de l'exercice académique 1926-1927*. Leuven, 1926, p. 39. De kathedraalmetafoor was ook een uitgangspunt in: A. JANSSEN, "De verantwoordelijkheden der intellectuelen" in: Geloofsverdediging (ed.) *Verantwoordelijkheden. XIV Geestelijke Voordrachten*. Antwerpen, 1930, p. 91-92.

²⁸ S. DEPLOIGE, *Le Conflit*, Paris, 1912, p. 389.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: T. GOLLIER, "Herbert Spencer" in: *Supplément sociologique (Revue néo-scolastique)*. 4 (1905), p. 126. Dezelfde idee duikt ook op in: J. LAMINNE, *La philosophie de l'inconnaisable. La théorie de l'évolution. Etude critique sur les premiers principes de Herbert Spencer*. Brussel, 1908, p. 5.

Volgens Mercier, de stichter van het HIW, kon de hele geschiedenis van de filosofie in termen van bouwen worden begrepen. Vanaf de renaissance hadden filosofen de foutieve overtuiging gekoesterd, en daarmee wees hij met een beschuldigende vinger naar Descartes, dat ze het filosofisch gebouw op het fundament van de twijfel konden grondvesten. Omdat filosofie daardoor geacht werd steeds opnieuw te worden uitgevonden, was het geloof in continuïteit verloren gegaan. Een oude traditie werd daardoor niet meer als vruchtbaar ervaren. Er was een denken ontstaan dat zich verschool achter valse façades of erop uit was het verleden tot onbruikbaar puin te herleiden.³⁰

1.2 Een missie

In de naoorlogse periode, konden de bespiegelingen van Mercier in België op heel wat goedkeuring en instemming rekenen. Dat was niet enkel omdat hij als kardinaal met zijn openlijk verzet tegen de Duitse bezettingpolitiek bewondering had afgedwongen. Voor een groot deel had hij die populariteit ook te danken aan het feit dat hij door veelvuldig beelden van ruïnes en puin op te roepen, hij bij veel intellectuelen een gevoelige snaar raakte. In België heerste in de vroege naoorlogse jaren immers een emotioneel restauratiedenken. De overtuiging dat geen enkel handelen of denken ooit nog tot ruïnes mocht leiden, was groot.³¹ Een gevoel waarop Mercier duidelijk inspeelde toen hij tijdens een lezing over het neothomisme een oorzakelijk verband legde tussen de Eerste Wereldoorlog en de moderne filosofie: "La catastrophe qui a secoué le monde est, si je ne m'abuse, la suite logique d'une philosophie de dislocations et de ruïnes".³²

Net zoals hij dat deed in tal van lezingen, beklemtoonde De Wulf – die het beeld van Mercier als nationale held promootte – tijdens zijn colleges in het HIW de nood aan de heropbouw van de maatschappelijke orde.³³ Onder de studenten die De Wulfs lessen in de vroege

³⁰ C. STEEL, "Aquinas and the renewal of philosophy : some observations on the thomism of Désiré Mercier" in: D.A. BOILEAU, J.A. DICK, *Tradition and Renewal Philosophical Essays Commemorating the Centennial of Louvain's Institute of Philosophy*. Leuven: University Press, 1992, p. 192-193.

³¹ W SCHIVELBUSCH, *Eine Ruine im Krieg des Geiste: die Bibliothek von Löwen, August 1914 bis Mai 1940*. Frankfurt: Fischer Frankfurt a.m., 1993.

³² D. MERCIER, "Chronique. Réception de S.E. Le Cardinal Mercier à l'Académie des Sciences Morales et Politiques de Paris" in: *Revue Néo-scolastique de Philosophie*, XXII (1920), p. 23.

³³ M. DE WULF, "High tribute to Mercier. Personality of Belgian Primate Described by close Associate. Passion for truth" in: *Globe*, 12 maart 1919, p. 4.

naoorlogse periode volgden, waren verschillende jonge oud-strijders die nog in uniform naar de les kwamen. Onder hen bevonden zich figuren als Paul Van Zeeland (1893-1973), eerste minister in 1936 en 1937, en Louis De Raeymaker (1895-1970), de latere voorzitter van het HIW. Voor hen gold de uitspraak "Wij willen weer bouwmeesters worden. Wij worden verscheurd door de drift tot bouwen" waarmee de dichter Achilles Mussche in 1921 de ambitie van jonge katholieke intellectuelen typeerde.³⁴

Ook de jonge filosoof Edgard De Bruyne, die zich zelf omschreef als behorende tot de "kaki-generatie" van Van Zeeland en De Raeymaker³⁵, zou die taak ernstig nemen. Op het einde van de jaren dertig zou hij senator worden en juist na de Tweede Wereldoorlog minister, maar in de periode tussen de twee wereldoorlogen ontpopte hij zich in de eerste plaats tot een toonaangevende filosoof. Begin jaren dertig had hij al een inleiding op de filosofie, een boek over Thomas, een monografie over kunstfilosofie en twee delen van wat een driedelig werk over ethiek zou worden gepubliceerd. Al deze boeken dienden in zijn cursussen aan de universiteit van Gent als handboeken en raakten daardoor ruim verspreid.³⁶ De Bruynes inspanningen bleven niet onopgemerkt. In 1935 loofde de filosoof en pedagoog Frans de Hovre (1884-1956), één van de eerste leerlingen van Mercier, het werk van De Bruyne. Vooral de "kracht van de synthetische architectuur" in De Bruynes werk ontlokte bij hem bewondering.³⁷

Zo enthousiast De Hovre sprak over de slagkracht van de thomistische filosofie, zo bezorgd was de Leuvense hoogleraar filosofie Léon Noël, een andere leerling van Mercier, daarover. Hij vreesde dat het thomisme te star was omdat het te vaak op ongeïnspireerde wijze, zonder enige vernieuwing of variatie, werd toegepast. Om dat te verduidelijken, deed hij een beroep op een bouwmetafoor. Zo stelde hij dat men nog ver af stond van het ideaal dat de bouwstenen van een vertrouwd stelsel telkens werden herkapte vooraleer ze een plaats zouden krijgen in een architectuur die de noden van de eigen tijd inlost.³⁸ De Bruyne

³⁴ A. MUSSCHE, "t Gedachtenleven in Vlaanderen – Isadora Duncan" in: *Ter Waarheid*, I/6 (1921), p. 322-323.

³⁵ ANONIEM, "Gesprek met senator Prof. De Bruyne" in: *De Vlaamsche Linie*, IV/132 (6 april 1951), p. 1.

³⁶ R. HEYNICKX, "De bibliografie van en over Edgar De Bruyne: primaire overvloed en secundaire pistes" in: M. STORME, C. STEEL en R. HEYNICKX (eds.), *Ethiek, esthetiek en cultuurfilosofie bij Edgar De Bruyne*. Brussel, 2004, p. 83-88.

³⁷ F. DE HOVRE, *Pedagogische denkers van onzen tijd. Bloemlezing*. Gent, 1935, p. 494.

³⁸ L. NOËL, *Le Bilan de l'École de Louvain. Conférence faite le 15 novembre 1913 à la première réunion de l'Union de Saint-Thomas (Association des Anciens Étudiants de l'Institut Supérieur de Philosophie)*. Louvain: Institut Supérieur de Philosophie, 1914, p. 20.

deelde die mening. Voor hem, zo betoogde hij in zijn monografie over Thomas, kwam het erop aan een "énorme construction de concepts" in de actualiteit te operationaliseren. Vanuit de teksten van Thomas moest er altijd een brug naar de concrete werkelijkheid worden geslagen.³⁹

De uitlatingen van Noël en De Bruyne leren dat er na de Eerste Wereldoorlog binnen het neothomistische kamp een tegenstelling groeide tussen diegenen die een filosoof typeerden als een archeoloog die nauwgezet Thomas' teksten en latere commentaren daarop ontleepte, en zij die dat beeld verafschuwden. Zij definieerden de taak van de neothomist als die van een ondernemende architect.⁴⁰ Dat De Bruyne duidelijk tot die tweede strekking behoorde, bleek op het einde van de jaren twintig. Toen raakte hij betrokken in een debat over de invulling van het 'thomistisch kennisgebouw'. In het blad *Hooger Leven* vocht hij een bitse polemiek uit met de Gentse dominicaan Dominicus De Petter. Deze had fel gereageerd op een artikel waarin De Bruyne een scherp onderscheid maakte tussen een "traditionalistisch thomisme" en een "progressief thomisme". De traditionele thomist, zo had De Bruyne beweerd, kon de werkelijkheid slechts door de bril van strikte dogma's zien. Hij vertrouwde op "geijkte formules" en kon daarom in de moderne wijsbegeerte (de filosofie sedert Descartes) slechts de "pathologie van het menselijke verstand" ontdekken.⁴¹ De progressieve thomist daarentegen klampte zich niet aan een waarheid uit een verleden vast, maar trachtte alle oude en nieuwe facetten van een cultuur op elkaar te betrekken en zo een bruikbaar "ideeëngedebouw" te realiseren.⁴² De Petter reageerde furieus. In zijn ogen negeerde De Bruyne de basisprincipes van het thomisme die het onveranderlijke fundament van elk denken hoorden uit te maken. De Bruynes filosofie diende volgens De Petter elke wetenschappelijke waarde te worden ontzegd.⁴³

³⁹ E. DE BRUYNE, *S. Thomas d'Aquin. Le milieu. L'homme. La vision du monde*. Bruxelles: Édition de la cité Chrétienne, 1928, p. 5-6.

⁴⁰ L. NOËL, *Leçon inaugurale de l'école des Sciences philosophiques et religieuses de l'Institut Saint-Louis, 3 novembre 1925*. Bruxelles, 1925, p. 13 en 15. Zie ook: L. NOËL, "L'actualité du thomisme, conférence faite à Liège, en la grande Aula de l'Université pour célébrer le sixième centenaire de la canonisation de Saint Thomas" opgenomen in: ID. *Notes d'épistémologie thomiste*. Louvain, 1925, p. 1 e. v.

⁴¹ E. DE BRUYNE, "Thomisten van onze tijd (I)" in: *Hooger Leven*, IV/29 (20 juli 1930), p. 923-925.

⁴² E. DE BRUYNE, "Thomisten van onze tijd (II)" in: *Hooger Leven*, IV/33 (20 augustus 1930), p. 1084.

⁴³ D. DE PETTER, "Prof. De Bruyne en de wijsbegeerte" in: *Hooger Leven*, VI/11 (15 maart 1931), p. 411-412.

De discussie tussen De Petter en De Bruyne leert dat er op het einde van de jaren twintig binnen de katholieke filosofie een groot vertrouwen in bekende fundamenten kon conflicteren met de ambitie om een nieuw kennisgebouw op te trekken. Daarom opperde de Gentse filosoof H.J. De Vleeshauwer in 1928 dat het neothomisme inconsequent was. Het neothomisme was "een leergebouw" dat onmiskenbaar dogmatisch was, maar niettemin "een rationele logisch gebouwde wereldsynthesis" wou aanleveren.⁴⁴

De polemiek tussen De Bruyne en De Petter is daarnaast exemplarisch voor een verschuiving die zich na de Eerste Wereldoorlog voerde binnen de neothomistische epistemologie. Parallel met de verschillende visies op de manier waarop de teksten van Thomas konden worden geïnterpreteerd, ontstond er een nieuw thomistisch kennisideaal. Een jonge generatie katholieke denkers, waartoe De Bruyne behoorde, wenste niet meer de rigide epistemologie te hanteren die eigen was aan de generatie van Mercier. Ze stelden een flexibele kenleer op. Het thomisme mocht niet meer enkel worden ingeschakeld om de katholieke dogma's te ondersteunen, maar diende op de meest uiteenlopende domeinen – van de pedagogie tot de kosmologie – het hoofd te bieden aan prangende actuele problemen.⁴⁵

Mercier had zich moderne theorieën toegeëigend door ze een plaats te geven in zijn op Thomas gegrondveste leer. Net zoals de psychologische labo's van het HIW waren ingekapseld in het neogotische gebouw van de Vlaamse architect Joris Helleputte, net zo kregen moderne ontwikkelingen, of bepaalde onderdelen daarvan, een welomlijnde plaats binnen het neothomistische project. Het was "een welbewuste vernieuwing met daarover gedrapeerd het kleed van de middeleeuwen".⁴⁶ Een jongere generatie waartoe De Bruyne behoorde, wou dat veranderen. Zij wensten een strijdende profilering te ontwikkelen door moderne ontwikkelingen met een open vizier te benaderen.⁴⁷ In plaats van zich terug te trekken in een gebouw dat in elk detail naar de middeleeuwen wou verwijzen, trachtten zij te opereren vanuit gebouwen die volledig van de eigen tijd waren.

⁴⁴ H.J. DE VLEESHAUWER, "Van het Vlaamsche Thomisme" in: *Vlaamsche Arbeid*, XXIII (1928), p. 91.

⁴⁵ P. CHENAUX, "De Mercier à Maritain. Une seconde génération intellectuelle catholique (1920-1930)" in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, XCII (1997), p. 475-498. en ID. "La seconde vague thomiste" in: P. COLLIN (ed.) *Intellectuels chrétiens et l'esprit des années vingt*. Parijs, 1997, p. 139-167.

⁴⁶ P. RAEDTS, "De christelijke middeleeuwen als mythe" in: *Tijdschrift voor Theologie*, XXX (1990), p. 156.

⁴⁷ J. HITCHCOCK, "Postmortem on a Rebirth : The Catholic Intellectual Renaissance" in: ID. *Years of Crisis: Collected Essays, 1970-1983*. San Francisco, 1985, p. 203-216.

2. TRADITIE IN BETON

2.1 *De esthetiek van een denken*

De toespraak die Jacques Maritain in 1931 hield in de tuin van het HIW bij de inhuldiging van een standbeeld voor de vijf jaar daarvoor overleden kardinaal Mercier, was symbolisch. Het was een soort machtswissel tussen een eerste en een tweede generatie neothomisten. Maritain benadrukte dat het thomisme "une doctrine vivante" was. Dat hadden ook de woorden van Mercier kunnen geweest zijn.⁴⁸ Wat wel verschillend was, was dat Maritain meer beklemtoonde dat het thomisme in staat moest zijn "à affronter tous les problèmes de l'intelligence moderne et de la vie moderne".⁴⁹ Net zoals hij dat enkele jaren eerder had gedaan in een lezing aan het HIW, riep Maritain Thomas uit tot "l'apôtre et l'instructeur des temps modernes". Hij ging toen zelfs zo ver te stellen dat Thomas niet voor zijn eigen tijd had geschreven, maar dat zijn geschriften eigenlijk bedoeld waren om de problemen van de twintigste eeuw op te lossen.⁵⁰

Op het moment dat hij zijn toespraak hield, genoot Maritain al enkele jaren een grote populariteit in Vlaamse katholieke kringen. Voor een groot deel valt dit te verklaren door de goede contacten die hij met het HIW had uitgebouwd, maar ook door de faam die hij genoot door één specifiek werk, *Art et Scolastique* (1920), dat vanaf 1924 ook in Nederlandse vertaling bestond. In *Art et Scolastique* trachtte Maritain te bewijzen dat moderne kunststromingen zoals het kubisme niet onverzoenbaar waren met een katholieke geloofsovertuiging, integendeel. Maritain achtte het mogelijk om door de studie van scholastieke teksten een kunsttheorie op te bouwen waarbinnen moderne stromingen een plaats kregen toebedeeld. Moderne religieuze kunststromingen werden door Maritain gepresenteerd als een continuering van een uit de middeleeuwen stammende traditie. De technische middelen en mogelijkheden waren dan wel geëvolueerd, het doel van kunst was hetzelfde gebleven: het verder zetten van Gods creativiteit die met de schepping in gang was gezet.⁵¹ De Duitse kunstcriticus Robert Ernst

⁴⁸ Vergelijk bijvoorbeeld met het pleidooi dat Mercier ontwikkelde in: "Léon XIII et la restauration des études philosophiques" in: *Le Livre d'Or du Pontificat de Léon XIII*. Brussel, 1888, p. 67-131.

⁴⁹ *Ignauration du monument érigé au cardinal Mercier à l'Institut Supérieur de Philosophie de l'université de Louvain. Le jeudi 7 mai 1931*. Leuven, 1931, p. 48. De cursivering in het citaat, is van mij.

⁵⁰ J. MARITAIN, "Saint Thomas, Apôtre des temps modernes" in: *Revue Catholique des Idées et Faits*, III/52 (22 maart 1924), p. 7-9.

⁵¹ J. MARITAIN (vert. C. TERBURG), *Kunst en scholastiek*. Amsterdam, 1924, p. 12.

Curtius stelde met verbazing vast dat Maritain er in geslaagd was een filosofisch systeem te ontwikkelen waarmee hij zich tegen alle aanvallen kon indekken en tegelijk een pleidooi wist te houden om middeleeuwse normen en principes in de eigen tijd met moderne middelen uit te dragen.⁵² Om die reden kreeg Maritain in de jaren twintig en dertig vaak het verwijt een charlatan te zijn die de moderne kunst onder de glazen stolp van het katholicisme plaatste.⁵³

Als er in het interbellum al één themaveld bestond waar Maritains theorie vaak werd ingeroepen, dan was het dat van de moderne (religieuze) architectuur. Binnen de katholieke wereld was dat ook een cruciaal debat. Aan het feit dat de neostijlen niet meer mochten worden aangewend, twijfelde haast niemand. Veel moeilijker was de vraag of moderne materialen als beton of moderne vormen (het elimineren van elke vorm van decoratie), geoorloofd waren. Er werd voor gevreesd dat architectuur zich zou verzelfstandigen van spirituele inhouden en morele verwachtingen. De voordelen van het toepassen van moderne materialen en rationele bouwprincipes waren echter groot. Het was niet alleen gemakkelijker om met beton overspanningen te maken en dus grote ruimtes te creëren, er kon tijd worden gewonnen en het overbodig maken van dure handenarbeid maakte het bouwproces bovenal goedkoper.⁵⁴

Toch konden de eerste betonkerken in België bij veel katholieken allerminst op enthousiasme rekenen. Er was veeleer sprake van een schokervaring. Dat blijkt duidelijk uit de scheldnamen die de eerste betonkerken kregen toebedeeld. De Sint-Suzannakerk te Schaarbeek (1925-1928) van Joseph Diongre stond bekend als "de bioscoop van het kerkhof".⁵⁵ De kerk die Stan Leurs in Seraing (1931) bouwde, werd omschreven als een garage of magazijn.⁵⁶ Ook de kerk waarvan Huib Hoste tien jaar daarvoor in het West-Vlaamse Zonnebeke (1921-1924) de eerste steen legde, kreeg vanwege de aangewende bouwmaterialen (beton) en vormentaal (uitgezuiverde vlakken) zware kritiek te ver-

⁵² E.R. CURTIUS, "Jacques Maritain un die Scholastik" in: ID. *Französischer Geist im zwanzigsten Jahrhundert*. Bern/München, 1952, p. 425-435.

⁵³ Een dergelijke typering werd in 1927 gemaakt door de Nederlandse essayist Menno Ter Braak. M. TER BRAAK, "Het opium der vormen" in: ID. *Verzameld Werk*. Amsterdam, 1949, I, p. 362-370. Een vergelijkbare kritiek valt er terug te vinden in: R. BRULEZ, *Ecrivains Flamands d'aujourd'hui. Essais et mémoires*. Brussel, 1938, p. 226.

⁵⁴ F. PFAMMATTER, *Betonkirchen*. Zurich/Keulen, 1948, p. 119-120.

⁵⁵ P.L. FLOUQUET, "Sainte-Suzanne à Schaarbeek" in: *Bâtir*, XL (1936), p. 590-591.

⁵⁶ ANONIEM, "Moderne kerkenbouw: een moderne kerk in Wallonië. Bouwplan van een Vlaming" in: *De Standaard*, 27 december 1931, p. 3.

duren. De kerk werd gecatalogeerd als "koude rechtlijnige architectuur die waarlijk niet tot bidden stemt".⁵⁷ De moderne vormtentaal van de kerk ging, zo stelde een commentator, als "een rilling door het Vlaamsche land".⁵⁸

Het was niet enkel in zijn tastbare vorm dat de moderne architectuur bij katholieken op kritische tot afkeurende reacties kon rekenen. Dat kon zelfs gebeuren wanneer de moderne architectuur tijdens een uiteenzetting enkel als een didactisch beeld werd gehanteerd. Toen bijvoorbeeld de jezuïet Léonce Reypens (1884-1972) in 1926 tijdens een lezing het begrip 'pacifisme' met een moderne betonconstructie vergeleek, was hij aanvankelijk enthousiast omdat hij op die manier de diverse facetten van een complex begrip kon verduidelijken. De wereldeconomie waarbinnen de internationale vrede zich moest ontwikkelen, vergeleek hij met de grondpilaar van een gebouw. Het internationale recht, zo stelde hij, vormde de bekisting waar het cement van de cultuur, dat het grind of de verschillende volkeren bij elkaar hield, in kon worden gestort. Godsdienstige overtuigingen waren de verborgen ijzerstaven die de drukkrachten kanaliseerden. Die vergelijking had hij nog maar net afgerond, of hij opperde al dat het beeld van de betonconstructie "te grof en statisch" was. Het beeld was verhelderend, maar ook eenzijdig. Het pacifisme dat hij omschreef als de "delicate bloem van een bij uitstek variërend levenscomplex" werd er wel bevattelijker door, volledig tot het wezen ervan doordringen was niet mogelijk.⁵⁹

In het wereldbeeld van Reypens kon functionalistische architectuur dus een dankbaar beeld zijn om een complexiteit te verduidelijken, volledig instemmen met dat beeld ging echter een brug te ver. Voor Reypens, een kenner en promotor van de Vlaamse middeleeuwse mystiek, diende er steeds een ruime marge te worden gevrijwaard voor dat wat onkenbaar en onbeheersbaar was. Toch ontpopte Reypens zich tijdens de jaren twintig tot een pleitbezorger van moderne kerkenbouw. Hij was van oordeel dat bij de bouw van kerken eigentijdse materialen en technieken moesten worden ingezet. Kerken dienden voor de moderne mens herkenbaar te zijn, anders zou hij deze gebouwen nooit kunnen ervaren als een "welgekome tegemoetkoming", een plaats van rust in een hectische wereld. Dat was een eis die Reypens aan

⁵⁷ ANONIEM, "Verwoeste gewesten" in: *Gazet van Antwerpen*, 20 juni 1924, p. 3.

⁵⁸ H.D. "Godsdienstige kunst te Kortrijk" in: *Hooger Leven*, II/21 (20 mei 1928), p. 652.

⁵⁹ Ruusbroecarchief Antwerpen, fonds Reypens, doos 8, map 2. L. REYPENS, "Godsdienstige en culturele stromingen voor Vrede", lezing op 28 augustus 1926 naar aanleiding van het vijfendertig jarig bestaan van de Sociale Studiekring en Sprekersbond der Leuvense Hogeschool, p. 1-2.

moderne kerken oplegde: ze moesten in staat zijn bezoekers een religieuze “huivering” te bezorgen. Dan sprak Reypens van een “wijdings-schoonheid”. Dat was een specifieke schoonheid die verschilde van de “functionele schoonheid” van het kerkgebouw. Een modern vormenpatroon of afwisseling van moderne materialen schonk een gebouw immers nog geen ziel.⁶⁰

In Reypens' vrees dat een moderne religieuze architectuur door haar materialiteit geestdodend kon zijn, en vooral zijn opsplitsing van het begrip schoonheid, wijst op een grote angst voor een onttoverde wereld. Beton, glas en een doorgedreven rationalisatie van bouwtechnieken dreigden een mystieke zingeving onmogelijk te maken. Die angst valt ook – maar dan veel sterker dan bij Reypens – aan te treffen bij de neoromantische priester en kunstcriticus Cyriel Verschaeve. Wanneer hij het denken van Thomas van Aquino omschreef, welke er afschuw bij hem op. Hij had het niet begrepen op de architectuur die hij in het denken van de dertiende-eeuwse dominicaan zag oplichten:

“t Denken is vijand van 't geheim. Begrippen ordenen laat geen plaats meer voor 's levens donkere stuwung. Geen cement tussen die wel afgebakende, kantig gehouwen, volmaakt tegen elkaar aansluitende denkbeeldklompen. Niets vrij, niets levends. Geen bloed daarbinnen, geen ruimte rondom, geen warmte er uit stralend: het gedachte is 't op zichzelf teruggebrachte, het gevatte is 't gemetene, het begrepene, het bepaalde. Maat en paal!”⁶¹

Verschaeves afkeer voor het thomisme wijst er op dat veel katholieken in filosofische stelsels niet enkel een esthetische theorie zochten, maar dat ze een filosofisch stelsel ook een esthetisch gehalte toedichten. Hierdoor kon zich een opmerkelijke dwarsverbinding ontwikkelen: als denksysteem deelde het (neo)thomisme opvallende gelijkenissen met de esthetica van de modernistische architectuur. Net als het bouwen in rechte vormen, wenste een door het thomisme gepolijst denksysteem systematisch, universeel en inzichtelijk te zijn. Thomas, en al zijn navolgers, wensten via coherente begrippen eenheid te creëren. Hun begrippenconstellaties ademen, net als de architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid, een objectief en statisch realisme uit. Het feit dat een romantische geest als Verschaeve geen voorstander was van moderne architectuur, die hij als kil en berekend omschreef, is niet verwonderlijk.⁶²

⁶⁰ L. REYSENS, “Functionele schoonheid en wijdings-schoonheid” in: *De Pelgrim*, 1/4 (december 1930), p. 55-61.

⁶¹ C. VERSCHAEVE, “Thomas Van Aquino. De Dichter” in: ID. *Schoonheid en Christendom. Verzameld werk VIII*. Brugge, 1938, p. 96.

⁶² C. VERSCHAEVE, *Die Wende in der Kunst*. Brugge, 1940, p. 14-15.

Zo sterk Verschaeve zijn afkeer was voor het thomisme en modernistische architectuur, zo intens ontmoetten beiden elkaar bij de Duitse architect Ludwig Mies Van der Rohe (1886-1969), een pionier van de modernistische architectuur.⁶³ Van de drieduizend boeken die hij beweerde ooit te hebben gelezen, omschreef hij dertig werken als cruciaal voor zijn carrière. Eén van die boeken was Maritains *Art et Scolastique*.⁶⁴ Mies had al voor 1905, tijdens zijn vormingsjaren aan de kathedraalschool van Aken, kennisgemaakt met de scholastieke traditie.⁶⁵ Het was echter pas vanaf de jaren veertig dat zijn interesse voor Thomas zijn architectuurtaal beïnvloedde. De lectuur van Maritains *opus famosum* stuurde ondermeer zijn zoektocht naar tektonische helderheid en precisie in de Seagram Building (New York, 1954-1958). Tijdens zijn zoeken naar een logische architectuur die op structuur gebaseerd zou zijn, had hij nood aan een metafysische grond. Net als in wetenschappelijke artikelen over kristalstructuren, vond hij die in *Art et Scolastique*. Door Maritains uiteenzettingen over schoonheid te lezen, raakte hij er van overtuigd dat door moderne architecturale volumes uit te werken, orde op chaos zou primeren. Door volumetrische en rigoureuze composities te realiseren, zou – zo droomde Mies – het eeuwige het halen op het efemere van de moderne wereld.⁶⁶ Thomas' door Maritain becommentarieerde visie dat schoonheid helderheid, symmetrie, orde en harmonie impliceerde, vormde bij Mies een leidraad om zijn moderne vormtaal te ontwikkelen.⁶⁷

⁶³ Nadat Mies zich in 1912 in Berlijn had gevestigd en al snel naam en faam had verworven, werd hij in 1930 directeur van het Bauhaus dat hij leidde tot het in 1933 definitief werd gesloten door de nazi's. In 1937 emigreerde hij naar de Verenigde Staten waar hij een architectuurpraktijk in Chicago opzette en tevens tot 1958 leider was van de architectuurfdeling van het Illinois Institute of Technology (ITT).

⁶⁴ F. DAL CO (vert. F. STRAUVEN), "Aretè : bevroren toonbeelden van orde. Over Mies Van der Rohe" in: H. HEYNEN en A. LOECKX (eds.) *Teksten. Colloquium modernisme en stad. Leuven, 23-25 oktober 1986*. Leuven, 1986, p. 211-213.

⁶⁵ Zie daarover: F. NEUMEYER, transl. M. JARZOMBK, *The Artless World: Mies Van der Rohe Building Art*. Cambridge (Mass.), 1991, p. 29-35.

⁶⁶ K. HARRINGTON, "I Gave myself a Shock : Mies and the Pavillion" in: *In Situ. The Architecture Journal of the University of Calgary*, 2 (1999-2000), p. 55-61.

⁶⁷ In het immense oeuvre van Thomas van Aquino vallen er geen uitgebreide beschouwingen, laat staan een afzonderlijk werk, over esthetiek terug te vinden. De idee dat Thomas schoonheid koppelde aan perfectie, volmaaktheid, helderheid en verhouding gaat terug op één zin uit zijn oeuvre: "Ad pulchritudinem tria requiruntur: primo quidem integritas sive perfectio, et debita proportio sive consonantia et iterum claritas" (Thomas, Ia q. 39a8) Op dit inzicht werden later heel wat bespiegelingen over thomistische esthetiek opgetrokken. Het was ook het theoretisch uitgangspunt in Maritains *Art et Scolastique*.

Ook in het Vlaanderen van de jaren twintig raakte het neothomistisch gedachtegoed verweven met moderne architectuuropvattingen. Op het einde van de jaren twintig kreeg Maritains filosofie een prominente rol toebedeeld in het tijdschrift *Opbouwen* van de Vlaamse architect Huib Hoste, die niet in het minst bekend is wegens het realiseren van de moderne kerk van Zonnebeke. Met zijn tijdschrift *Opbouwen* trachtte Hoste, de pionier van de moderne architectuur in Vlaanderen, een functionalistische architectuur te promoten.⁶⁸ Hoste hield echter niet enkel onafgebroken pleidooien voor het introduceren van modernistische architectuur, hij beklemtoonde ook het belang van katholieke waarden. Hoste ontwikkelde in *Opbouwen* de ambitie de allerlaatste moderne ontwikkelingen op kunstvlak uit te dragen en dat in het licht van de "katholieke levenssynthese".⁶⁹ Enerzijds verdedigde hij zijn keuze voor de verworvenheden van het moderne leven en anderzijds benadrukte hij dat hij daardoor spirituele waarden niet zou verwaarlozen. Om die twee 'overtuigingen' te combineren, deed Hoste een beroep op de theorieën van Maritain. Hoste ontwaarde in Maritain het "diep-doordringende oog" dat in de ziel van de moderne kunstenaar kon zien.⁷⁰ Maritain was een filosoof die wist aan te tonen dat een kunstenaar die zijn vormtaal aan het moderne leven ontleende, een "kurve" kon uittekenen die "nader bij God en verder van de natuur" stond.⁷¹

Hoste, die Mies in het kader van bijeenkomsten van moderne architectuur een aantal keer ontmoette, wendde het ideeëngoed van Maritain op een andere manier aan dan Mies. Het neothomisme ondersteunde bij hem niet het geloof in een architecturale vormtaal die 'meer met minder' wou bereiken. Die ontwerptaal om het ideaal van 'less is more' te realiseren, meende Hoste al te bezitten. Hij wenste ze wel te legitimeren. Via de thomistische onderscheidingen die Maritain in *Art et Scolastique* had ontwikkeld, deed hij zijn moderne architectuuropvattingen wel stroken met een katholieke geloofsovertuiging. Aan het katholieke Vlaanderen wenste Hoste te verduidelijken dat het bouwen in moderne vormen het katholieke geloof niet tegen-

⁶⁸ Over Hoste, handelt mijn "Doornen op het pad van de moderne kunst. Huib Hoste, een katholiek modernistisch architect worstelend met de moderniteit" in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Contributions à l'Histoire Contemporaine*, nr. 9 (november 2001), p. 153-190.

⁶⁹ DE HOOFDREDACTIE, "Inleiding" in: *Opbouwen*, I/1 (januari 1928), p. 1.

⁷⁰ H. HOSTE, "Jacques Maritain over de jongste Franse literatuur" in: *Opbouwen*, II/5 (september 1928), p. 276.

⁷¹ H. HOSTE, "Onze Tijd" in: *Opbouwen*, II/8-9-10 (juni 1929), p. 398.

werkte, maar zelfs de beste en dus meest aangewezen keuze was. In het door Maritain in *Art et Scolastique* uitgewerkte verschil tussen 'maken' en 'handelen', afgeleid van de scholastische begrippen 'factibele' ('te maken werk') en 'agibele' ('te verrichten handeling') vond hij een aanzet om zijn keuze te verantwoorden. Het handelen of stellen van een ethische daad ('agere' of 'handelen'), zo betoogde Hoste al vertrouwend op *Art et Scolastique*, was vanaf de middeleeuwen verdrukt door een louter scheppen met moderne technische mogelijkheden ('facere' of 'vervaardigen'). Wanneer de evenwichtige binding tussen het 'agibele' en 'factibele' echter werd gerespecteerd, kon moderne kunst nog als een navolging van Gods creativiteit worden begrepen. De moderniteit hield dan geen gevaren in, maar bood juist mogelijkheden.⁷² Geruggensteund door dat inzicht, verhief Hoste een waarschuwend stem tegen visies die de Nieuwe Zakelijkheid als een doel aanzagen en niet als het meest probate middel om concrete problemen, zoals de woningnood, uit de weg te ruimen. De Nieuwe Zakelijkheid was "een hulpmiddel en anders niets" en getuigde niet van een eenzijdig materialisme. Katholieken waren verplicht modern te bouwen, want mochten niet achterop geraken in de algemene modernisering. De moderne architectuur bood de uitgelezen mogelijkheid om het katholieke geloofsproject te revitaliseren. Elk tijdvak eiste zijn eigen kunst. Er kon even innig worden gebeden in moderne betonkerken als dat het geval was geweest in de zestiende-eeuwse barokkerken of in de catacomben uit de tijd van de vroege christenen.⁷³

De theorie van Maritain deed bij Hoste vooral dienst als een middel om zijn moderne architectuuropvattingen met zijn katholicisme te verzoenen, maar ook voor de band die tussen een modernistische esthetica en een katholieke geloofsovertuiging kon bestaan was Hoste niet ongevoelig. Net als dat bij Mies het geval was, ontwaarde hij een directe link tussen een puristische bouwethetica en God. De moderne architect, zo stelde Hoste, ontmaskerde de "leugens" die schuilgingen in plaasteren versieringen en valse gevels: "Hij maakt de dingen gelijk

⁷² D.A. CALLAGHER, "The philosophy of culture in Jacques Maritain" in: P.A. REDPATH (ed.) *From Twilight to Dawn: The Cultural Vision of Jacques Maritain*. Parijs, 1990, p. 277-278.

⁷³ Archief van de Leuvense Universiteit (ALU), P 64: archieffonds Huib Hoste, doos 83, ongetiteld lezing over Nieuwe Zakelijkheid van 11 mei 1932; H. HOSTE, "Stand der architectuur (II)" in: *Opbouwen*, III/2 (april 1932), p. 19-21. Ook in zijn uiteenzettingen over moderne stedenbouw benadrukte Hoste dat de mens het "einddoel" was en bleef. ALU, P 64: archieffonds Huib Hoste, doos 83, radiolezing over moderne stedenbouw van 2 december 1938.

ze zijn en zonder ze 't uitzicht van iets anders te geven". Een architect kon zich daarom op een intieme relatie met God beroepen. Hij beoefende een "van God bijzonder gezegend vak".⁷⁴

2.2 *Innover selon la tradition*

Binnen de neogotische esthetica – de kunststroming waarbinnen Hoste was opgeleid – kreeg architectuur een cruciale rol toebedeeld want ze werd als een vehikel voor geloofsverkondiging begrepen. Tijdens een lezing voor de leerlingen van de Sint Lucasschool te Molenbeek, riep Mercier de architectuur uit als dé primaire kunst. Alle andere kunsten zoals schilderkunst en beeldhouwkunst, waren eraan ondergeschikt. Bij het uitstippelen van die rangorde promoveerde Mercier de neogotische vormentaal. Dat deed hij wel op een niet-dogmatische wijze want een voorzichtige inpassing van moderne materialen achtte hij geoorloofd. De grondgedachte van Merciers architecturaal denken was wel dat religieuze architectuur zich binnen duidelijke, in casu neo-middeleeuwse, stijlgrenzen hoorde te ontwikkelen.⁷⁵

Mercier kon, en dat was zeker het geval na zijn dood, altijd op heel wat bewondering rekenen in katholieke kunstkringen. De Franse schilder en kunsttheoreticus Maurice Denis, een centrale figuur van de Franse Ateliers d'art Sacré en de kunstenaarsgroep L'Arche, kon nadat hij Mercier had ontmoet, de Belgische kerkvorst maar op één manier omschrijven: "un Saint".⁷⁶ Vanuit zulke typering moet de architect Paul Tournon, die net als Denis een kernlid was van L'Arche, ook gedacht hebben toen hij in een kerk in het Noord-Franse Elisabethville een beeld van kardinaal Mercier in de voorgevel opnam. In het inkomstportaal van de in minder dan een jaar (1927-1928) in beton opgetrokken kerk, prijkte een volledig uit beton vervaardigde Mercier.

⁷⁴ ALU, P 64: archieffonds Huib Hoste, Handgeschreven lezing van Huib Hoste voor de 'Dietsche kunstavond van 29 januari 1926'.

⁷⁵ *Discours de S.E. Mgr. Mercier. Cardinal-Archevêque de Malines, prononcé à l'école Saint-Luc de Molenbeek-Saint-Jean, à l'occasion du premier décennaire de sa fondation, le jour de la commémoration de la dédicace des églises du diocèse*. Mechelen, 1908. Gepubliceerd in: *Revue de l'art chrétien*, V/52 (1908), p. 69-74. Heel wat inzichten over schoonheid die in deze toespraak werden ontwikkeld, vallen al aan te treffen in een artikel dat Mercier in 1894 publiceerde. In dit artikel verwees hij haast uitsluitend naar voorbeelden uit de middeleeuwse kunst om het begrip schoonheid uit te leggen. D. MERCIER, "Du beau dans la nature et dans l'art" in: *Revue Néo-scholastique*, I (1894), p. 347-348.

⁷⁶ Geciteerd in: C. VERLEYSSEN, *Maurice Denis (1870-1943) et la lutte pour un renouveau de l'art religieux en Belgique. 1890-1930*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling kunstgeschiedenis aan Université Paris IV. Parijs, 2001, p. 100.

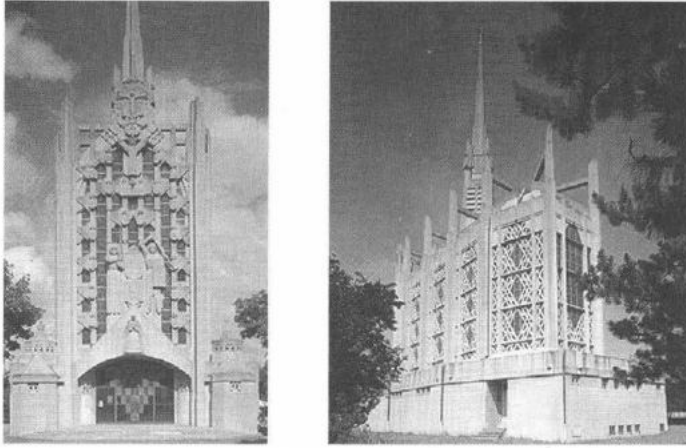

Fig. 1 De kerk van Paul Tournon in het Noord-Franse Elisabethville (Yvelines), volledig in beton opgetrokken in de recordtijd van één jaar (1927-1928). Het beeld dat in het voorportaal juist boven de ingang in de driehoek prijkt, stelt kardinaal Mercier voor. Net als de kerk die als “la sainte chapelle en béton armé” werd getypeerd, werden de beelden ook met een revolutionair procédé vervaardigd. Door het toepassen van nieuwe giettechnieken, wist de Franse beeldhouwer Carlo Sarrabezolles ze uit beton te vervaardigen.

Er kunnen verschillende verklaringen worden bedacht voor de keuze van de beeltenis van Mercier en de prominente plaats die deze kreeg toebedeeld in Tournons kerk. In de eerste plaats stond de iconografie van de voorgevel volledig in het teken van de Frans-Belgische vriendschap.⁷⁷ Mercier, wiens overlijden in 1926 ook in Frankrijk katholieken in rouw bleek te dompelen, vormde een bindteken tussen Frankrijk en België omdat hij tijdens de Duitse bezetting een onverzettelijke vaderlandsliefde aan de dag had gelegd.⁷⁸

Merciers uitstraling van politieke held is echter maar één mogelijke lezing van de opmerkelijke sculptuur. Mercier was in de ogen van veel katholieken meer dan een toonbeeld van patriotistische moed. Hij was, zo stelden zijn bewonderaars, ook een emanatie van “la vie profonde d’une tradition”.⁷⁹ Tournons binnenbrengen van de figuur van Mercier wortelde juist in die dubbele motivatie. De kerk van Tournon

⁷⁷ G. PIGOFETTA en A. MASTRORILLI, *Paul Tournon architecte*. Parijs, 2004.

⁷⁸ Zo wijdde het Franse tijdschrift *La Vie Catholique en France et à l'étranger* een themanummer aan Mercier. In het hoofdartikel van dit nummer werd Mercier zelfs de Franse nationaliteit toegedicht. P. LADOVE, “La mort du Cardinal Mercier” in: *La Vie Catholique en France et à l'étranger*, III/70 (30 januari 1926), p. 1-2.

⁷⁹ Testis, “La vie profonde d’une tradition” in: *Sept*, II/78 (23 augustus 1935), p. 5.

paste binnen de droom van L'Arche om tot "un monde gothique modernisé" te komen.⁸⁰ De kerk, die in een recordtempo van één jaar werd opgetrokken, bracht de middeleeuwen terug "en ciment armé".⁸¹ De drang om te vernieuwen volgens een traditie, hét neothomistisch stokpaardje, verklaart ook waarom de innoverende technische aspecten van het beeld steeds opnieuw werden beklemtoond. In het Brugse benedictijnenblad *L'Artisan Liturgique*, een spreekbuis voor de modernisering van de religieuze architectuur, klonk het in een onderschrift bij een foto van Merciers standbeeld op trotse wijze: "Statue de cardinal Mercier, sculptée dans le béton entre 9h du matin et 6h du soir, le même jour, c'est à dire en 8 heures, sans études préalables". Aan de grote kerkvorst, de drijvende kracht achter het thomistisch réveil kon door de rationele aanwending van moderne bouwmaterialen gestalte worden gegeven.⁸²

Fig. 5. - Eglise d'Elisabethville-sur-Seine.
Statue du Cardinal Mercier, sculptée dans le béton entre
9 h. du matin et 6 h. du soir, le même jour, c-à-d. en
8 heures, sans études préalables.

Fig. 2 Beeld van kardinaal Mercier in het voorportaal van de kerk van Elisabethville tijdens de bouwwerkzaamheden. De bekisting is nog niet verwijderd.

⁸⁰ Over Tournon, L'Arche en de bepalende rol van het neothomisme in deze Franse kunstenaarsvereniging handelt: H. GUENE, "L'Arche, un moment du débat sur l'art religieux (1919-1934)" in: *Chrétiens et sociétés XVI-XX siècles*, 7 (2000), p. 23-38. de

⁸¹ E. FRONTIER, "L'église en ciment armé d'Elisabethville-sur-seine" in: V/196 (30 juni 1928), p. 7-8

⁸² T. BONDROIT, "Carlo Sarrabezolles" in: *L'Artisan Liturgique*, III/13 (april-mei-juni 1930), p. 339.

Als Mercier, die in 1926 was overleden, de kans had gekregen Tournons creatie te aanschouwen, zou hij dubbele gevoelens hebben gekoesterd. Wellicht zou hij de expliciete plaats die hij in het portaal kreeg toebedeeld hebben afgekeurd. Ook het nadrukkelijke gebruik van een modern materiaal als beton, zou hem niet hebben bekoord. Zulke materiaaltoepassing druiste in tegen zijn pleidooi om nieuwe bouwontwikkelingen op een niet-expliciete manier aan te wenden. Beton en ijzer vervulden in het gebouw het best een dienende rol, geen expliciete. Mercier die er persoonlijk voor had gezorgd dat het gebouw van het HIW in de neogothische stijl werd opgetrokken, hield meer van bakstenen spitsbogen dan effen betonpijlers. Desondanks zou hij wel verheugd geweest zijn over het feit dat er nog steeds ambitieuze pogingen werden ondernomen om kathedralen te bouwen in de twintigste eeuw. Zijn commentaar zou gericht zijn geweest op de manier waarop die recontextualisering was gerealiseerd, niet op de droom om via architectuur gestalte te geven aan het katholieke geloof.

3. BESLUIT

Door bouwmetaforen te analyseren is het mogelijk om inzicht te verwerven in processen van consolidatie en revitalisering van een katholieke identiteit. Bouwmetaforen stelden de betekenisvelden kunst en religie immers niet enkel aanwezig, maar zorgden er ook voor dat er een wisselwerking ontstond: bouwkunst versterkte het religieuze project en vice versa. Daarbij ontstond er een eigensoortige moderniteit: Vlaamse katholieken ondernamen een poging om het oude met het nieuwe te laten samenvloeien. Hun droom van de Nieuwe Middeleeuwen materialiseerden ze met beton.

Deze eigensoortige versie van de moderniteit toont dat culturele modernisering een traag proces is. Het is moeilijk om los te breken uit de geheugenketting van de gemeenschap waarin men wordt geboren. Descartes koos voor de revolutionaire aanpak: hij elimineerde het scholastiek denkkader. Bataille opteerde voor een subtielere tactiek. Hij verzweeg heel zijn leven lang hoe hij als jonge twintiger gefascineerd was geweest door het eenduidig betekenisgeheel dat hij in een kathedraal zag oplichten. Mies daarentegen elimineerde noch verdrukte zijn jeugdvorming in de kathedraalschool van Aken, maar probeerde ze te integreren. Hij was dan wel de pionier van het modernistisch bouwen, zijn moderne flatgebouwen werden voor een deel ook geconcipieerd vanuit de lectuur van het denkgebouw van Thomas van Aquino, een dertiende-eeuwse dominicaan.

Er kunnen heel wat gelijkenissen en overeenkomsten tussen Mies en Hoste worden aangestipt, één groot verschil domineert echter. In tegenstelling tot Mies was Hoste een uitgesproken katholiek. Hij spande zich in om met behulp van zijn bouwwerven en zijn teksten in *Opbouwen* gestalte te geven aan een modern katholicisme. Om in die missie te slagen, zette hij een door Maritain op epistemologisch vlak gemoderniseerd neothomisme in. De kerndoelstelling van dat neothomisme bleef echter identiek aan al haar vroegere varianten: vernieuwen zonder een traditie uit te wissen. Bouwen aan een toekomst bleek veel-
eer een kwestie van verbouwen te zijn dan van nieuwbouw.